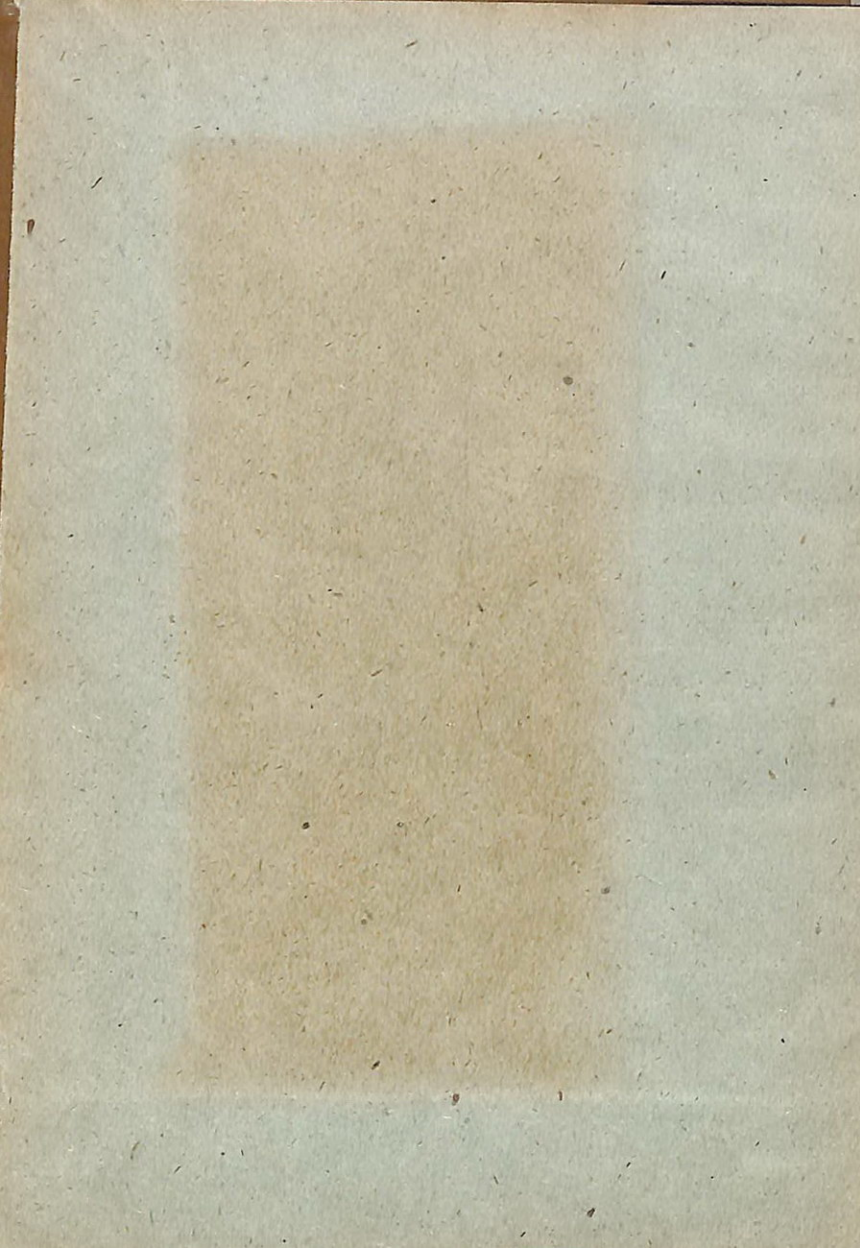

ՖԻԱՆՍԱՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀ. ՄԻՈՒԹԻՒՆ
ԹՐԲԱՀԱՅ ԴԱՏԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ

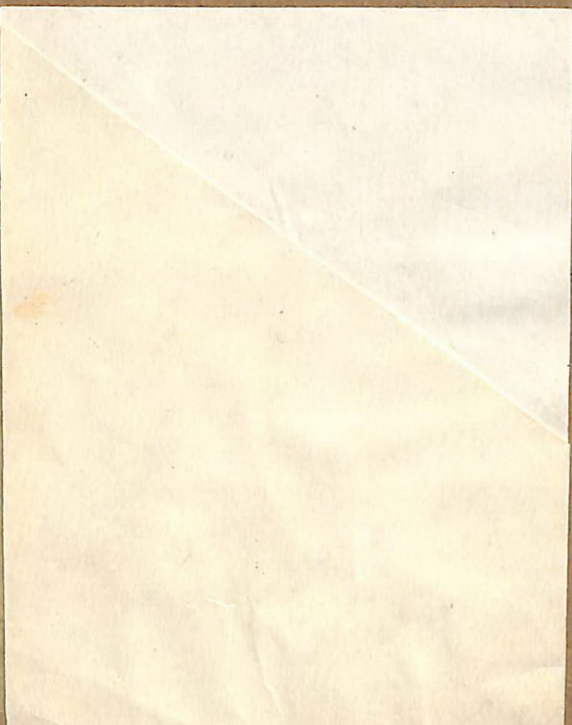
ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

ՀԱՅ ԱԶԳՆ ԵՒ ԻՐ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԷՔԸ

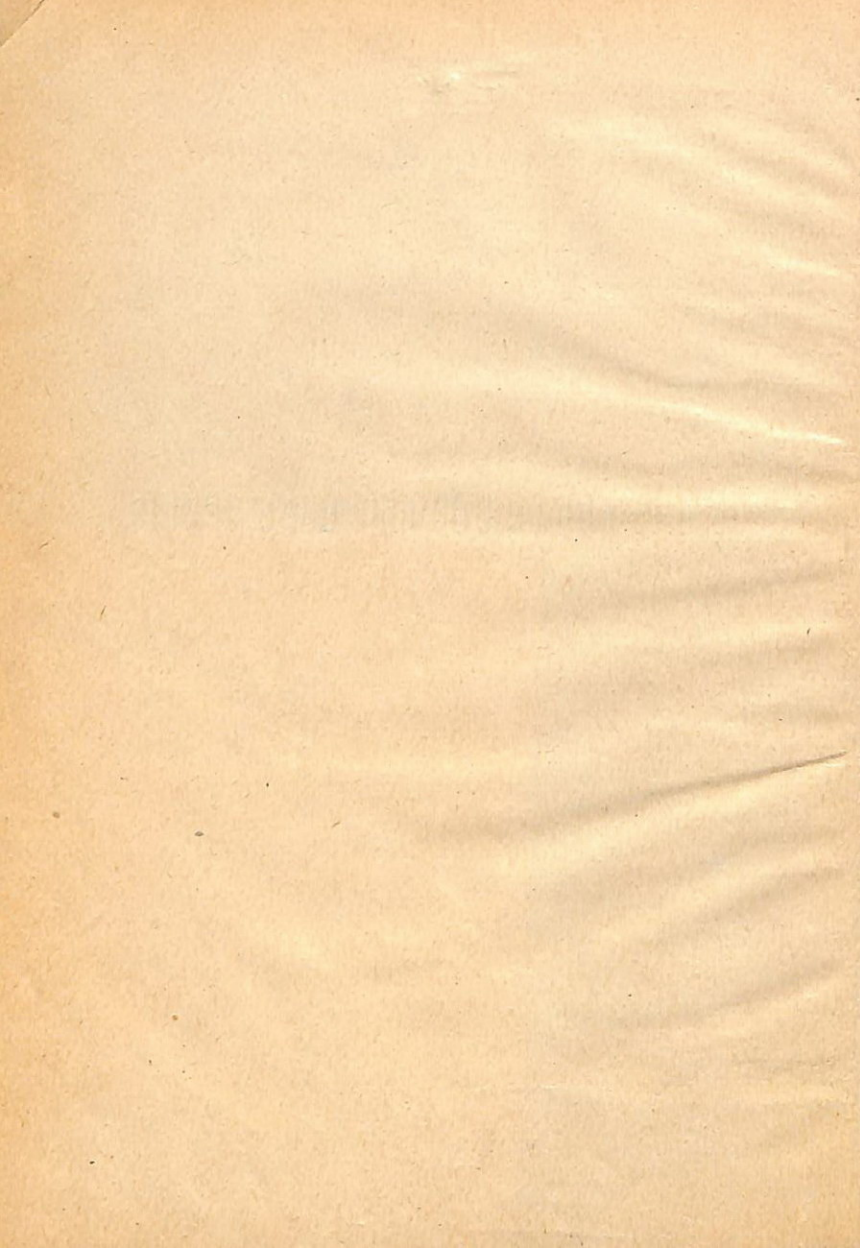
79

Փ Ա Ր Ի Զ

1946

ՀԱՅ ԱԶԳՆ ԵՒ ԻՐ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԷՔԸ

947.925

ԽՐԱՆՍԱՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

ԹՐԲԱՀԱՅ ԴԱՏԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ

9(47.925)
2-72

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

493

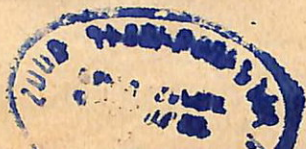
ՀԱՅ ԱԶԳՆ ԵՒ ԻՐ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԷՔԸ

Այցի
1947

Փ Ա Ր Ի Ձ

1946

Imp. ARAXES, 46, rue Richer, Paris (9)

ՀԱՅ ԱԶԳՆ ԵՒ ԻՐ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԷՔԸ

Թալաաթ փաշա, 1914ի պատերազմին առեն Օսմանեան Կայսրութեան մեծ եպարքոս, գլխաւոր անդամներէն մին ժէօն-Թիւրք Քոմիթէին որ յղացաւ ու կազմակերպեց, գերման կառավարութեան հաւանութեամբ ու խրախուսանքով, Թուրքիոյ բաւանդակ հայ ազգաբնակչութեան բնաջնջումին հրէշային ծրագիրը, ըսած է հետեւեալ խօսքը, այն միջոցին ուր այդ դժոխային ծրագիրը զործադրուելու վրայ էր՝ «Այնպէս պիտի ընեմ որ այդ ցեղէն ափ մը այլազներ (ծառաներ) միայն մնան»։ Թալաաթ եւ իր պաշտօնակիցները ամենէն ահուելի միջոցներուն դիմեցին իրենց ծրագիրն իրականացնելու համար։ (Տեսնել այդ անախընթաց դարհուրանքներուն նկարագրութիւնը անգլիական Կապոյտ Գրքին մէջ, որ հրատարակուեցաւ Լորտ Պրայսի հովանաւորութեան տակ, The Traitemnt of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16, (Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Հայերուն հանդէպ ցոյց տրուած վերաբերմունքները), եւ որ կը պարունակէ ամերիկեան, ֆրանսական, իտալական, անգլիական, հայկական ու նոյն իսկ գերմանական վկայութիւններ, ինչպէս եւ այն երեք գրքոյկներուն մէջ զոր ժընէվի Զուեցերական Քոմիթէն ի լոյս ընծայեց)։

Այդ անասելի արհաւիրքներուն վրայ զաղափար մը տալու համար, պիտի յիշատակեմ հատուած մը այն տեղեկագրէն զոր Մարթին Նիէփակ, տնօրէն Հալէպի գերման Րէալական Դպրոցին, զրկած էր իր կառավարութեան.

«Ինչ որ կը տեսնէինք Հալէպի մէջ, ուրիշ բան չէր բայց եթէ վերջին արարը այդ մեծ ողբերգութեան, փոքր մէկ մասը զարհուրանքին որ կը տիրէր Թուրքիոյ միւս մասերուն մէջ: Պաշտատի երկաթուղիին ճարտարագէտները, որոնք տեղահանուող Հայերու կարաւաններու հանդիպած էին իրենց ճամբուն վրայ, շատ աւելի ահաւոր բաներ կը պատմէին: Անոնցմէ շատեր այնքան սոսկում զգացած էին, որ ա'լ բան մը չէին կրնար ուտել: Անոնցմէ մին (Պ. Կրայֆ, Հալէպ), կը պատմէր թէ Թէլ-Ապիատի եւ Ռէս-իւլ-Այնի երկաթուղիին ճամբուն երկայնքը՝ բռնաբարուած կիներու մերկ դիակներ դէգերով փռուած էին: Ուրիշ մը (Պ. Սփիքըր, Հալէպ), տեսած էր Թուրքեր որ խումբ մը Հայեր իրարու կը կապէին, հրացանի հարուածներ կը քաշէին անոնց վրայ ու խնդալով կը հեռանային, մինչդեռ իրենց զոհերը սոսկալի ջղաճգութիւններով դանդաղօրէն կը մեռնէին: Ուրիշներու ձեռքերը կոնակնուն վրայ կը կապէին եւ կը գլորէին ցից զառիթափներէ վար որոնց ստորտը կը գտնուէին կիներ որ դանակի հարուածներով անոնց մահը կը փութացնէին: Մուսուլի գերման հիւպատոսը Հալէպի գերման Քաղինոյին մէջ իմ ներկայութեանս պատմեց թէ Մուսուլէն Հալէպ եկած ատենը, ճամբան՝ շատ տեղ, տեսած էր այնքան բազմաթիւ կտրուած մանկական ձեռքեր, որ կարելի պիտի ըլլար անոնցմով այդ ճամբան սալայատակել: Ուրֆայի գերման հիւանդանոցին մէջ կը գտնուի աղջնակ մը որուն

երկու ձեռքերը կտրած էին: Պ. Հովլթայն, Մուսուլի գերման հիւպատոսը, Հալէպի մօտ, արաբական գիւղի մը մէջ տեսած է Հայու դիակներով լեցուն փոսեր: Գիւղին Արաբները իրեն պատմած են թէ այդ Հայերը կառավարութեան հրամանով սպաննուած էին: Անոնցմէ մին կը պարծենար թէ ինք ութ հատը սպաննած է: Հալէպի շատ մը տուներու մէջ որ քրիստոնեաներէ բնակուած էին, պահուելու կը գտնէի հայ աղջիկներ որ ո եւ է դիպուածով մը մահուընէ ճողոպրած էին, կա'մ որովհետեւ ութասպառ ըլլալով ճամբան տեղ մը կանդ առած էին եւ երբ կարաւանը վերսկսած էր յառաջանալ՝ իրենց կանդ առած տեղը իբր մեռած ձգուած էին, եւ կա'մ որովհետեւ Եւրոպացիներ առիթ ունեցած էին դանոնք քանի մը մարքով ծախու առնելու վերջին թուրք զինուորէն որ դանոնք պղծած էր: Գրեթէ ամէնքն ալ խեղադարի պէս են: Շատերը տեսած են իրենց ծնողքին թուրքերու ձեռքով խողխողումը: Կը ճանչնամ այդ խեղճ էակներէն այնպիսիներ որոնցմէ ամիսներով անկարելի եղաւ մէկ խօսք մը լսել եւ որոնց դէմքին վերայ այլեւս ոչինչ կրնայ ժպիտ մը ծագեցնել: Տասնեւչորս տարեկան աղջիկ մը մէկ գիշերուան մէջ այնքան թուրք զինուորներէ բռնաբարուած էր որ խելքը թուցուցած էր: Կը տեսնէի որ, շրթունքները հրավառ, իր անկողնոյն վրայ խեղադարի պէս կը շարժուէր, ու մեծ դժուարութիւն կրեցի իրեն քիչ մը ջուր խմցնելու համար:

«Գերմանացի մը զոր կը ճանչնամ, Ուրֆայի մօտ տեսած է հարիւրաւոր քրիստոնեայ գեղջկուհիներ զոր թուրք զինուորներ բռնադատած են մերկանալու, եւ այդ զինուորները զուարճացնելու համար՝ անոնք ստիպուեցան օրերով այդպէս մօրէ-մերկ քալել անապատին

մէջ 40 աստիճան տաքութեան տակ. անոնց մօրթը բուրդովին այրած էր: Ուրիշ մը տեսած է թուրք մը որ մօր մը դրկէն զաւակը յափշտակած ու պատիւ մը զարնելով ջախջախած է:

«Ուրիշ իրողութիւններ, մեր այս պատմածներէն ալ աւելի դէշ, Իսքէնտէրունի, Հալէպի, Մուսուլի դերման հիւպատոսարաններուն մէջ արձանադրուած եւ դեսպանատունը զրկուած են: Հիւպատոսներուն կարծիքով՝ մէկ միլիոն Հայեր կորած են այս վերջին ամիսներու ջարդերուն մէջ, եւ առնուաղն կէսը կիներ ու երախաներ են, սպաննուած կամ անօթութենէ մեռած»:

Օսմանեան Կայսրութեան հայ ազգաբնակչութենէն, որ 1914ի պատերազմէն առաջ աւելի քան երկու միլիոն կը հաշուրէր, այսօր կը մնայ հազիւ 80,000 հոգի, եւ ատոնք ալ Կ. Պոլիս կամ Փոքր Ասիոյ մէկ քանի թըրքական քաղաքներուն մէջ միայն կը գտնուին: Թրքական Հայաստանն ու Կիլիկիան, ուր մեր ցեղը դարերով պատմական ու մշակութային այնքա՛ն կարեւոր դեր մը կատարած է, այժմ բոլորովին թափուր են Հայերէ: Մէկ միլիոնէն աւելի մարդկային արարածներ բնաջնջուեցան վայրագ կոտորածներով եւ աւելի եւս վայրագ տեղահանութիւններով որոնք ծպտեալ կոտորածներ էին. եւ քանի մը հարիւր հազարը աղէտէն կրցան ճողոպրիլ ապաստանելով Կովկաս, Սուրիա, Լիբանան, Կիլիկիա (երբ Ֆրանսացիներէն զրաւուած էր), եւ աւելի ետքը՝ Ֆրանսա, Յունաստան, Պուլկարիա, Ռումանիա, Եգիպտոս, Միացեալ Նահանգներ, Հարաւային Ամերիկա եւ ուրիշ քանի մը երկիրներ, ուր արդէն իսկ, այն կոտորածներու միջոցին որոնք կատարուեցան հրամանովը Սուլթան Ապտիւլ Համիտի, զոր Կլատտթըն «մեծ մարդասպանը» անուանեց, եկած էին զաղթել հա-

րիւր հաղարէն աւելի Հայեր: Եւ ինչո՞ւ այդ բոլոն ու
արիւնդուշտ կատաղութիւնը հայ ժողովուրդին դէմ:
Որովհետեւ Համիտ անոր կը մեղադրէր Եւրոպական Տէ-
րութեանց միջամտութիւնը խնդրելը՝ իրազործմանը հա-
մար այն բարենորոգմանց որ Պերլինի Դաշնադրին ՅԱՐԴ
յօդուածով խոստացուած էին, ինչ որ ճիշդ էր, բայց
ո եւ է կերպով յանցանք չէր կրնար նկատուիլ, վասն զի
Հայերը կը խնդրէին դործադրութիւնը դաշնադրի մը որ
ոչ միայն եւրոպական Տէրութիւններէն, այլ նաեւ Թուր-
քիայէն ստորագրուած էր, եւ վասնզի լուրջ բարենորո-
գումներու ներմուծումը Թուրքիոյ հայկական նահանգ-
ներուն վարչութեան մէջ՝ բարերար հետեւանքներ միայն
պիտի ունենար Օսմանեան Կայսրութեան համար: Եւ
Ժէօն-Թիւրք պետերը կը մեղադրէին Հայերուն թէ 1914ի
պատերազմին առեն Թուրքերուն ու Գերմաներուն դէմ
Դաշնակիցներուն ծառայութիւն մատուցին, ինչ որ ճիշդ
չէր Թուրքիոյ հայ ազգաբնակչութեան մեծագոյն մասին
համար: Ժէօն-Թիւրք կառավարութիւնը 1914ի պատե-
րազմին սկիզբը էրզրում Համադումար մը կայացնող
հայ յեղափոխական կուսակցութեան մը առաջարկած էր
որ Դաշնակիցներուն դէմ իրեն օգնէ Կովկասի մէջ Ռու-
սիոյ դէմ ապստամբութիւն մը կազմակերպելով, ու էր-
զրումի Համադումարին Հայերը մերժած էին, յայտա-
րարելով թէ Կովկասի Հայերը պարտէին կատարել ի-
րենց պարտականութիւնը Ռուսիոյ հանդէպ ինչպէս
Թուրքիոյ Հայերը նոյնն ընելու էին Օսմանեան Կայս-
րութեան հանդէպ, եւ ատիկա ուղղամիտ պատասխան
մըն էր: Պատերազմին սկիզբէն իսկ, Թուրքիոյ հայ ե-
րիտասարդութիւնը զօրակոչի ենթարկուեցաւ, քանի որ
Ժէօն-Թիւրք ըէֆէմը, Հայոց իսկ պահանջին վրայ,
Կայսրութեան քրիստոնեայ հպատակներուն շնորհած էր

զինուորական ծառայութեան մասնակցելու իրաւունքը : Բոլոր երիտասարդ Հայերը կոչին պատասխանեցին , -- եւ է՛ն առաջ իրենք է որ սպաննուեցան , երբ թուրք կառավարութեան մարդիկն ու իրենց զերման դաշնակիցները հայ տարրին բնաջնջումը որոշեցին : Կովկաս , Փրանսա , Ամերիկա եւ ուրիշ քանի մը երկիրներ արդատանաժ Հայերն են որ ոռոսական ու Ֆրանսական բանակներուն տուին տասնեակ հազարաւոր կամաւորներ , որոնք , միացած Կովկասի ոռոս բանակին 200,000 հայ զինուորներուն , կարեւոր ծառայութիւններ մատուցին Դաշնակիցներուն , ծառայութիւններ զոր Դաշնակից Ազգերու ղեկավարները ճանչցան ու պաշտօնապէս գնահատեցին եւ զոր այս վերջիները հանդիսաւորապէս խոստացան վարձատրել՝ Օսմանեան Հայաստանի Նահանգները իրենց յաղթանակէն յետոյ թուրք լուծէն ազատագրելով : Ընթացիկ է նաեւ թէ հայ ժողովուրդը , հինաւորաց ազգ որ ատենով իր անկախ կեանքն ունեցած է , զօրութեան ու փառքի շրջաններ ճանչցած է եւ որ դարերէ ի վեր իր ազգային ազատութենէն զրկուած ըլլալէն կը տառապէր , ուրիշ բան չէր կրնար ցանկալ բաց եթէ Դաշնակիցներուն յաղթութիւնը որ իրեն պիտի բերէր իր հայրենիքին դէթ մէկ մասին ազատագրումը եւ ոչ թէ յաղթանակը Գերմանիային , որուն կառավարութիւնը խրախուսած էր Սուլթան Համիտը իր հայկական ջարդերուն մէջ եւ որուն յաջողութիւնը կեղեքեալ ժողովուրդներուն համար ո եւ է բարեբար հետեւանք պիտի չունենար :

Սոսկալի միջոցները զոր Թուրքերը կիրարկեցին Օսմանեան Կայսրութեան հայ տարրը բնաջնջ ընելու իրենց ծրագիրը գործադրելու համար , -- եւ եթէ դեռ 80,000 Հայ կը մնայ հոն , ատիկա կը պարտինք այն

յամառ զիմումներուն զոր կատարեցին Միացեալ Նահանգաց Պոլսոյ զեսպան Պ. Մորկընթաու եւ Պապը, — հակամարդկային եզեռն մը պիտի ըլլային նոյն չնկ եթէ զոհերը անտաշ ու տգէտ, նախնական ցեղի մը պատկանէին, բայց ինչ որ կը ծանրացնէր թուրք ոճիրը, այն է որ անիկա կը գործուէր հին ու ինքնադրոշմ քաղաքակրթութիւն մը ունեցող ժողովուրդի մը դէմ եւ թէ այն թուականէն ի վեր ուր այդ ժողովուրդը կորսնցուցած էր իր քաղաքական անկախութիւնը եւ իր երկիրը Պարսիկներէն ու Թուրքերէն զրաւուած էր, իբր մշակութային եւ ճարտարարուեստական տարր մեծ ծառայութիւններ մատուցած էր այդ երկու Կայսրութիւններուն, ինչպէս ամբողջ Արեւելքին, բայց մասնաւորապէս Թուրքիային:

Հայը ամէն բանէ առաջ երկրագործներու, գործաւորներու, արհեստաւորներու եւ արուեստագէտներու ժողովուրդ մըն է: Կազմուած՝ շատ հին ժամանակներու մէջ՝ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի արիական ալլազան ցեղերու, գլխաւորապէս բնիկ ուրարտացիներու եւ Թրակիայէն զաղթած Արմէններու, համաձուլումէն, ան ծնունդ տուած է մշակոյթի մը ուր Արեւելքն ու Արեւմուտքը ներդաշնակօրէն կը միանան: Խառնուածքով ու զգայնութեամբ Արեւելցի է ան, բայց իր միտքը միշտ ուղղուած է դէպ ի Արեւմուտքի բարձրագոյն քաղաքակրթութիւնը, դէպ ի յոյն-լատին մշակոյթը: Եղբայրական ընդունելութիւն մ'ըրած է հելլէնական մշակոյթի տարածիչ Մակեդոնացի Աղեքսանդրին. աշխարհիս մէջ առաջին ժողովուրդն է եղած որ իբր պետական կրօնք ընդգրկած է քրիստոնէութիւնը, կրօնք ուր կը տիրէ պղատոնական ոգին: Ստեղծած ու յղկած է լեզու մը

որ քոյր մըն է հնդկերոսական մեծ լեզուներուն, յունարէնին, լատիններէնին, պարսկերէնին, եւ որ այնքան նուրբ է ու երանգաւոր որքան յունարէնը. արդէն յոյն այբուբէնին եւ ոչ թէ արեւելեան այբուբէններուն սխառեմին հետեւելով է որ Սուրբ Մեսրոպ, Քրիստոսի թըւակահինն Յ. դարուն, կազմակերպած է հայկական այբուբէնը: Ահա ինչ որ Փրանսացի մեծ լեզուարան Անթուան Մէյեէ ուսուցչապետը գրած է հայ լեզուի եւ այբուբէնի մասին. «Յունական բնատիպարին հետեւելով է որ Հայերը կազմեցին այբուբէն մը, գրական լեզու մը եւ գրականութիւն մը: Հայ այբուբէնին սխառեմը, ամէն ոք գիտէ, հրաշակերտ մըն է: Հայ հնչաբանութեան իւրաքանչիւր ձայնը յատուկ նշանով մը արձանագրուած է, ու սխառեմը այնքան լաւ հաստատուած է որ վերջնական արտայայտութիւն մը տուած է հայ հնչաբանութեան, արտայայտութիւն որ ցարդ պահպանուած է առանց ո եւ է փոփոխութիւն կրելու, առանց բարելաւման մը պէտք ունենալու, որովհետեւ սկիզբէն իսկ կատարեալ էր ան: Աստուածաշունչին թարգմանիչը յոյն բնադիրը բառ առ բառ փոխադրած է հայերէնին մէջ, առանց Փրագին շինուածքը զգալի կերպով փոփոխելու, բառերու շարքը միշտ պահպանելով: Իրաւունք ունինք ուրեմն ըսելու թէ հայ թարգմանիչը կատարելապէս հետեւած է յոյն բնատիպարին: Եւ ահա իսկոյն Հայը ունեցած է ճապուկ գրական լեզու մը, որ յոյն բառացուցակին բոլոր արժէքները կը վերարտադրէ: Այդպէսով կազմուած է գրական լեզու մը որ հարուստ է եւ որ կրնայ արտայայտել ամէն ինչ որ յունարէնով կրնար բացատրուիլ: Այդ լեզուին հարստութիւնն ու ճկունութիւնը՝ այդ թարգմանութեան օրէն սկսեալ՝ ուժ մը եղած են հայ ազգին համար:»

Հայ դրահանութիւնը Արեւելքի ամենէն իսկատիպներէն մին է : Ան նախ կը պարունակէ բազմաթիւ պատմագիրներ ու քրօնիկագիրներ : Ասոնց գործերուն քով, որ շատ մը տեղեկութիւններ կը հայթայթեն մեծ մասին վրայ Արեւելքի ցեղերուն կամ այն ժողովուրդներուն որ անկից անցած են, պէտք է յիշատակել թարգմանութիւններ Եկեղեցւոյ Հայրերու կարեւոր գործերու որոնց բնագիրը կորսուած է եւ զոր այսօր այդ թարգմանութեանց շնորհիւ միայն կը ճանչնանք : Այդ հին դրահանութիւնը նշանաւոր է մանաւանդ ճոխ ծաղկաւթթումովը բանաստեղծութեան մը որ իր լաւագոյն էջերուն մէջ խորին ներշնչմամբ մը տողորոտած է եւ զուտ շէշտուած տոհմային կնիք մը ունի, — եկեղեցական երգեր ազատ ոտանաւորով, միստիքական խոկումներ ազատ տաղաչափութեամբ եւ կշռաւոր արձակով, առակներ, պատմական դրուագներ տաղաչափուած, աղօթքներ՝ արձակով, ազատ ոտանաւորով եւ կանոնաւոր տաղաչափութեամբ, այս բոլորը՝ դասական հայերէնով . յետոյ, սիրոյ երգեր, խրատաբանական տաղեր, պատմական քերթուածներ, միստիքական սրտաղեղումներ, տաղաչափուած հէքեաթներ, ժողովրդական դիւցազներգութիւններ, միջնադարեան ռամկական հայերէնով, չարադրուած ձեռամբ թափառիկ աշուղներու, կամ հմուտ, նոյն իսկ եկեղեցական բանաստեղծներու որ ժողովրդական մուսայէն ներշնչուած են եւ աշուղներու լեզուն ու վեղեցկագիտութիւնը կը գործածեն (1) :

(1) Տեսնել իմ *Les Trouvères Arméniens* (Հայ Աշուղներ) հատրս (*Mercure de France* Գրատուն), եւ իմ *La Roseaie d'Arménie* (Վարդենիք Հայաստանեայց) գործս, Էրնէստ Լըրու (Ernest Leroux, éditeur).

Այդ բոլոր քերթողական աշխարհին մէջ, որ մարդկային քնարերգութեան ամենէն թանկագին գանձերէն մին կը կազմէ, մասնաւոր ուշադրութեան արժանի են Գրիգոր Նարեկացի վանականին գործերը, միստիքական վեհաշուք քերթուածներ, սիրային տաղիկներու, պանդուխտի երգերու եւ խրատաբանական քերթուածներու զմայլելի շարքերը որ կը վերագրուին Նահապետ Քուչակ մեծ աշուղին, այլադան փոփոխակները Սասունցի Դաւիթ ժողովրդական հոյակապ դիւցազներգութեան, որուն մէջ հայ դուսանները տարփողած են դէմք մը ասպետական հերոսի, որ կը մաքառի իր երկիրը ազատելու համար արաբական լուծէն: Ահա՛ ինչ որ Կապրիէլ Մուռէ, հանրածանօթ դրագէտը եւ մեծարժէք դրական քննադատը, կ'ըսէր Գրիգոր Նարեկացիի եւ Քուչակի մասին՝ հայ բանաստեղծութեան ու արուեստին նուիրուած բանախօսութեան մը մէջ զոր կարգաց հաւաքոյթի մը մէջ ուր այդ քնարերգական էջերէն թարգմանութիւններ պիտի արտասանուէին.

«Այդ ժամանակաշրջանին (1) ամենէն զարմանալի, ամենէն համեղ միստիքական բանաստեղծը, ու նաեւ ամենէն արուեստագէտը՝ այս բառին արդիական իմաստով, այն որ գիտցաւ իր զգայութիւնները ամենէն աւելի ներուժութեամբ, կարկառուն ու գունաճօխ կերպով արտայայտել, Գրիգոր Նարեկացի վանականն է... Ոչինչ կայ, արդարեւ, աւելի տարօրինակ, ոչինչ աւելի շուարեցնող, այլ եւ, ոչինչ աւելի խորաթափանց քան այդ անձկութեան անդադակները, յոյսի չարչարանքները, խղճի խայթի ինքնակրծումները, այդ դժոխքի տե-

(1) Փ. դար:

սիւնները, այդ ջախջախումները, այդ զարհուրանքները, այդ յափշտակութիւնները, այդ սաւառնումները, այդ լուսավառումները, այդ հոգեզմայլումները, ուր խեղճ վանականին հոգին ու մարմինը կը տարուբերին, կը կոշկոճուին կամ կը վերանան: Այդ բանաստեղծութիւնը կարծես զառանցանքով բոցավառուած է, բայց մարդկային կը մնայ ճշմարտութեամբն այն զգացումներուն որոնց թարգման կը հանդիսանայ, որոշ ու յանդուգն իրապաշտութեամբն իր պատկերներուն: Ան մեղ կը յիշեցնէ միանգամայն Երզ Երզոցը, Յայտնութեան Գիրքը, Սրբուհի Թերեզան, Ֆռա Անճելիքոյի եւ Վան Էյբի արքայութիւնները, Օռքանեայի եւ Վան Պօսքի դժոխքները...»:

«Պիտի սիրէք Նահապետ Գուշակի սիրային հակիրճ տաղերը, ցօղով համակ խոնաւ, թարմ պատկերներով ցոլցլացող, լեցուն՝ բնութեան զգացումով մը որ իրապէս դմայլելի է. պիտի սիրէք այդ խանդակաթ երգերը, այդ ջերմազգաց չաղփաղփանքը՝ թռչուններու գեղգեղումներուն մէջ, Վանայ աշխարհին գեղեցիկ այդիներուն հովանիին տակ, ու թերեւս պիտի ունենաք, զանոնք լսելով, այն տպաւորութիւնը, զոր ես ունեցայ զանոնք կարդալով, թէ ատոնք տեսակ մը արեւելեան ինքերմեցցօ են, Հայնրիխ Հայնէէն հինգ կամ վեց դար առաջ շարադրուած: Ատոնք չունին Սողոմոնի Երզ Երզոցին մեծվայելչութիւնը, բայց աւելի մտերմական են, աւելի դորովապինորէն ջերմազգաց» (1):

(1) Տեսնել իմ *Poèmes arméniens, anciens et modernes* հատորս, որուն սկիզբը դրուած է Կապրիէլ Մուսէի այս ուսումնասիրութիւնը հայ բանաստեղծութեան ու արուեստի վրայ (Ա. Շարլ Գրատուն, Փարիզ):

Այդ դրական արտաշնորհականց կողքին, Հայը ծընունդ տուած է գեղարուեստական բազմաձեւ գործերու, — ճարտարարուեստութիւն, զարդարուեստական քանդակագործութիւն, ձեռագիրներու նկարադարձութիւն, գորգեր, ոսկերչական արուեստ, եկեղեցական երգեր ու ժողովրդական եղանակներ, — եւ ցոյց տուած է գեղեցկագիտական բարձր յատկութիւններ:

Ստշիկովսքի Աւստրիացին, արուեստի մեծ պատմաբանը, Հայաստանի մէջ իսկ ուսումնասիրելէ յետոյ մեր ազգային ճարտարապետութեան յիշատակարանները օգնութեամբ Հայ մասնագէտի մը՝ Թօրամանեանի՝ որ ինքն ալ հրատարակած էր ուշագրաւ ուսումնասիրութիւններ Հայ ճարտարապետութեան մասին, ի լոյս ընծայած է այս նիւթին նուիրուած մագիստրական գործ մը՝ երկու հատորով, (Die Baukunst der Armenier und Europa (Հայոց ճարտարապետութիւնը ու Եւրոպա), ուր Հայաստանի յուշարձաններու ինքնատուութիւնը կը տարփողէ եւ ի վեր կը հանէ այդ արուեստին գործած ազդեցութիւնը ուսման արուեստի եւ գոթական արուեստի յուշարձաններուն եւ նոյն իսկ Պոլսոյ Այա Սոփիային, Ռալֆինայի Սուրբ Վիթալին եւ Հոմի Սուրբ Պետրոսին վրայ:

Ժիւրժիս Պալթրուշայթիս, խորաթափանց ուսումնասիրութեան մը մէջ, ապացուցած է թէ ջլանը (ogive), գոթական արուեստին մէջ տիրական հանդիսանալէ առաջ՝ միջնադարեան Հայաստանի շէնքերուն մէջ է երեւցած, եւ այդպէսով ուժ տուած է Ստշիկովսքիի թէզին:

Շարլ Տիլ, մեծանուն բիւզանդագէտը, գրած է՝

«Արեւելքի քրիստոնէական արուեստի պատմութեան

մէջ, Հայը կարեւոր տեղ մը կը զբաւէ : Պարսիկ Արեւել-
քին ու հելլենական Բիւզանդիոնին միջեւ իր ունեցած
աշխարհադրական դիրքով, ան բնականօրէն կոչուած էր
միջնորդի դեր մը կատարելու այդ երկու աշխարհնե-
րուն միջեւ : Այդպէս է որ ան մեծ բաժին մը ունեցած
է բիւզանդական արուեստին կազմաւորման մէջ : Ատկից
զատ, իր ճարտարապետներն այնքան ճարպիկ որքան
հմուտ վարպետներ եղած են, ինքնատիպ ու նշանա-
ւոր դորձեր արտադրելու կարող : Այսօր ալ, Հայաստա-
նը լեցուն է յուշարձաններով զոր անոնք կառուցած
են (1), եւ այլազանութեամբը յատկադիժներուն զոր
ատոնք կը ներկայացնեն, հնարամտութեամբը այն կար-
գաւորութեանց զոր մեղի կ'ընծայեն, իրենց անպաճօճ
ու պատկառելի գեղեցկութեամբը, այդ յուշարձանները
զարդարանքն ու փառքն են Հայաստանի...

«Էջմիածնի սուրբ քաղաքին մէջ որ Հայաստանի կրօ-
նական մայրաքաղաքն է, եօթներորդ դարու քանի մը
գեղեցիկ եկեղեցիներ, Մայր-Եկեղեցին, Ս. Հռիփսիմէի
մատուռը եւ ա'յնքան հին աւերակները Զուարթնոցի
բոլորածեւ (en rotonde) եկեղեցոյն, հոյակապօրէն
ցոյց կու տան ինչ որ այդ ժամանակներուն եղաւ Հա-
յաստանի ճարտարապետներուն հանճարը : Մնացորդնե-
րուն մէջ այն մեծ ոստանին որ Միջին Դարուն Հայաս-
տանի քաղաքական մայրաքաղաքն եղաւ, այժմ ամայի
այն սարահարթին վրայ ուր կը ցցուին Անիի աւերակ-

(1) Հայաստանի սոյն շրջաններուն մէջ գոր Թուր-
քերը դեռ գրաւած կը պահեն, այսինքն այդ երկրին մե-
ծագոյն մասին մէջ, չենք իսկ գիտեր թէ այդ հիմա-
ւորց յուշարձաններէն քանի՞ հատը կրցած են քանդու-
մէ գերծ մնալ :

ները, չառ մը եկեղեցիներ միեւնոյն հնարող ու ստեղծադործ ողբին լուսապայծառ վկայութիւնը կը բերեն...

«... Շատ մեծ վարպետներ էին Հայաստանի՝ այդ ճարտարապետները: Անոնք էին նաեւ մեծ ճամբորդներ, եւ ատով անոնք ամբողջ Արեւելքի մէջ իրենց ուսուցումը սփռած են: Վրաստանէն, ուր եկեղեցիները զուտ հայկական են, Կովկասէն, անոնք իրենց դասերը տարած են մինչեւ Ռուսիա եւ մինչեւ Հարաւի Սլաւները: Քիչիւր Սրբուհի Սոփիա եկեղեցին, որ ակներեւորէն ներշնչուած է հայ եկեղեցիէ մը, թերեւս հայ ճարտարապետի մը դործն է: Կ. Պոլսոյ մէջ, հայ վարպետ մըն է, Անիի Մայր-Եկեղեցին կառուցանողը, որ Ժ. դարու վերջերը Վասիլ Բ. Կայսեր կողմէ հրաւիրուեցաւ Այա Սոփիայի վնասուած դմբէթը նորոգելու: Մինչեւ Պելոպոնէսի խորերը, հայ ճարտարապետութեան ազդեցութիւնը կը դտնենք: Եւ իրենց վեհաշուք զանդուածով, իրենց անպաճոյճ գիծերով, այն խորհրդաւոր կէս-լոյսով զոր նեղ պատուհաններ իրենց մէջ կը հոսեցնեն, այդ եկեղեցիները մեզ կը մղեն՝ ուղենք չուղենք՝ Արեւմուտքի մեր ուսման եկեղեցիները մտքերնուս առջեւ բերելու» (1):

Ուսուցչապետ Կապրիէլ Միլեէ կը գրէ.

«Հայաստանը ինքնատիպ է: Ստեղծադործ է, Մարդ յօժարակամ կը հաւատայ ատոր ալ, երբ կը տես-

1) Célébration solennelle du quinzième centenaire de la traduction arménienne de la Bible (Edition E. Leroux, Paris, 1945) (Հանդիսաւոր տօնակատարութիւն Աստուածաշունչի հայ քարգմանութեան հազար հինգ հարիւրամեակին):

նէ այդ այլազան մակարդակներուն, որ բոլորն ալ լայնօրէն վերարտադրուած են, դիւրաւ համախմբուիլը կապակից միակ ամբողջութեան մը մէջ, որուն բոլոր մասերը միեւնոյն սկզբունքէն կը բղխին: Մեծ դիտուն մը, որ մեր սերունդին պարծանքն է, Պ. Ստշիքովսքի, մեզ կ'ապահովէ թէ Հայաստանն է որ գրեթէ այդ բոլորը ստեղծած է: Ան է որ Իրանէն առած է քառակուսի մակարդակի վրայ դրուած դմբէթը, որ զայն կաղմակերպած ու Բիւզանդիոնին տուած է: Ան այդ բեղմնաւոր գործը կատարեր է Դ. դարուն, հեթանոսութիւնը ձգելէն անմիջապէս յետոյ, Վերին Միջագետքի կամ Քաղդէաստանի արամայեցի քրիստոնեաներուն հետ շփման մէջ մտնելով, հեռու Հռոմէն ու հելլենականութենէն: Եթէ յետոյ, Ե. եւ Զ. դարերուն, կ'ընդունի Սուրիոյ եւ Բիւզանդիոնի ազդեցութիւնը, թոյլ չի տար որ անով խորապէս տոգորուի: Է. դարուն, ան իր ազդային աւանդութեանը կը վերադառնայ եւ հաւատքի առաջին խոյանքին մէջ յղացուած ձեւերուն նորէն նախապատուութիւն կուտայ:

«Ի՞նչքան մեծ եղաւ իր ազդեցութիւնը: Այնքան մեծ որքան իր ինքնատուութիւնը, կը պատասխանէ դարձեալ Պ. Ստշիկովսքի, եւ զայն կը դռնէ ամէն տեղ, յունական երկիրներուն մէջ, Իտալիա, Հարաւային Ֆրանսա, Ժերմինեի-լէ-Փրէ, Պոհեմիա, ռոման արուեստին մէջ: Ան նախ կը մտնէ Վրաստան եւ անկից կը տարածուի ամէն ուղղութեամբ, Գոթ արչաւողներուն, Վառէկ վաճառականներուն եւ Հայ գաղթականներուն հետ: Յանդուգն վարկած, որ շատ մը ընդդիմութեանց հանդիպած է: Ամէն պարագայի մէջ, ամենէն խոհեմներն իսկ պիտի խոստովանին թէ քիչ յուշարձաններ կան Բիւզանդական աշխարհին եւ ամբողջ Եւրոպայի մէջ Միջին-Դարու հնադոյն շրջանին եւ աւելի ետքը,

որոնց ուսումնասիրութիւնը յուշարձանական Հայաստանին ճոխ դանձարանին մէջ քանի մը էական փաստեր չունենայ քաղելիք :

«Հայերը սիրած են զարդարանքը : Ատով զեղեցկացուցած են իրենց եկեղեցիները, դլխաւորապէս անոնց մայր դուռին պատուհաններու շրջանակին, կամարաշարներու անկիւնաքարերուն վրայ : Աղթամարի հռչակաւոր եկեղեցին պաշարուած է, ինչպէս դօտիով մը, քանդակեալ որթետունկերու հոյակապ ծովորով (frise) մը : Մոքիֆները ալլազան են, անոնց ուսումնասիրութիւնը կնճռոտ դործ մըն է եւ ամբողջ հատոր մը կը պահանջէ : Հայկական զարդարուեստին նկարագիրը աւելի դիւրաւ պիտի կարենանք ըմբռնել ձեռագիրներուն մէջ, մասնաւորապէս աւետարաններու սկիզբը, համաբարբառքի ցուցակները շրջանակող կամարներուն վրայ : Ատոնց ամենէն նշանաւորները Ժ. դարուն կը պատկանին . Մլքէ Թադուհիինը, որ Վենետիկի Միլիթարեանց դոհարն է, 902ին դրուած է . Էջմիածնինը՝ 989ին : Ատոնք առոյգ արուեստ մը կը ներկայացնեն . կամարները լաւ կառուցուած են : Կամարին շուրջ, դեղեցիկ սիրամարգներ կամ անօթի մը երկու քովը դէմէ դէմ կեցած թռչուններ, նուռերով ծանրաբեռնուած ռունկեր, ուր մեծ փակ ծաղիկներ, խաչիաչի նմանող, տեսակ մը վայելուչ վերջաւորք կը ձեւացնեն : Մնացեալը մեծ մասամբ հնադարեան նկարագիր մը ունի, եւ ճակատադարձերէն մին, Մլքէի Աւետարանին մէջ, կը վերարտադրէ ալեքսանտրիական բնանկար մը, ձկնորսներ, ձուկեր եւ կոկորդիլոսներ» (1) :

1) Célébration solennelle du quinzième centenaire de la traduction arménienne de la Bible.

Պ. Ամետէ Կասթուէ, Երաժշտադիտութեան Ֆրանսական Ընկերութեան նախագահ, հայ երաժշտութեան նուիրուած իր ճառին մէջ, զրած է՝

«... Հին հեղինակ մը ըսած է թէ Հայ մը կ'երգէ աշխարհի բնական կերպով ուրքան սոխակը. աշդ ժողովուրդը, դարերու ընթացքին, եւ իր հոս ու հոն ցրուած դոյութեան տարօրինակ վիճակաւիտութեանց մէջ, արուեստադիտական բոլոր արտայայտութեանց համար սքանչելի կերպով օժտեալ մնացած է: Ատիկա կը նշանակէ որ կայ հայ Ֆօլքլօր մը, արուեստ մը որ կը բղխի ժողովուրդէն մանաւանդ, գիւղական երաժիշտներէն, որոնց արուեստը բաղմաղան է ու մեծակուտակ, մերթ յանկուցիչ ու մերթ եղերական, մին ամենէն բնորոշ ժողովրդական արուեստներէն որ կան այս մարզին մէջ» (1):

Եւ ահա ինչ որ Լուի Լալուա, Ֆրանսայի ղլխաւոր երաժշտական քննադատներէն մին եւ Փարիզի Օփէրայի Ազգային Թատրոնին ընդհանուր քարտուղար, զրած է Մէոֆիւ Միւզիքալ հանդէսին մէջ, ներկայ դառնելէ յետոյ հայ եկեղեցական ու ժողովրդական երաժշտութեան առաջին նուագահանդէսին զոր Կոմիտաս Վարդապետը Փարիզի մէջ տուաւ 1906 Դեկտեմբերին.

«Այս նուագահանդէսը յայտնութիւն մը և զմայլանք մը եղաւ: Մեզմէ ոչ ոք՝ կարծեմ, բաց ի սակաւաթիւ իրադեկներէ, կրնար մտքէն անցընել գեղեցկութիւնները աշդ արուեստին որ իսկապէս ո'չ եւրոպական է, ո'չ արեւելեան, այլ ունի շնորհալի քաղցրութեան, խորաթափանց յուզման եւ աղնուական դորովի նկարագիր մը որ

1) Célébration solennelle du quinzième centenaire de la traduction arménienne de la Bible.

մէկ հատիկ է աշխարհի մէջ: Եղանակներ՝ փափուկ, այլ եւ որոշ դիւրադարձութիւններով, ճապուկ ու կենդանի կշռութիւններ, երաժշտութիւն մը որ ամբողջապէս սրտէն կը բղխի եւ կը հոսի ինչպէս ջուր մը զով, թափանցիկ ու լուսաւոր: Արեւ կայ այդ երգերուն մէջ, բայց ոչ թէ Արարելոյ եւ Պարսկաստանի անապատներուն լափող արեւը. պայծառութիւն մը ոսկեղօծ, համակ երկնային, որուն հուրը դգուանք մըն է սարերու սպիտակութեան, անտառներու կանանչին եւ մեղմամրմունջ առուակներու ցոլքերուն: Թերեւս չեն սխալիր անոնք որ երկրաւոր Դրախտը Արարատ լեռան ստորոտը կը դետեղեն...

«... Սիրոյ երգեր են, մեղամաղձիկ ու տարփաւառ՝ ինչպէս աշխարհիս բոլոր երկիրներուն մէջ, բայց գեղեցիկութեան առջեւ խանդակաթ յուզման մասնայատուկ նրբերանգութեամբ մը: Աշխատանքի երգեր, երկարածաւալ կոչ-աղաղակներ, ճոխ ձայնորոտներով, մէկ լեռնէն միւսն արձադանդելու համար յօրինուած եւ աշխատանքի մղելու համար սիրելի եղը, եղբայրը, բարեկամը, գրեթէ մտերիմ խորհրդականը հայ երկրագործին: Ու դեռ՝ ողբերգներ, ուր աղատօրէն կ'արտաշնչուի ամբողջ տրամութիւնը լքումին կամ պանդխտութեան:

«... Եկեղեցական երգերը, որոնք նոյնպէս համակ ժողովրդական են, չունին այն քիչ մը վախկոտ պատկառանքը որ գրիգորեան երգը (chant grégorien) կը մղէ ինքզինքը զսպելու՝ նոյն իսկ իր յոյսի ու վստահութեան պահերուն մէջ. դեղումներն են հողիի մը որ ինքզինքն ամբողջապէս կը բանայ իր Աստուծոյն եւ անոր կը յանձնէ, սիրոյ խոյանքի մը մէջ, իր բոլոր մտածումներն ու իր ամբողջ կեանքը. հոն թրթռալը կը

զգացուի հրաւառ ու միստիքական հաւատքի մը որ առանց ճիշդի կը հասնի յափշտակութեան կատարներուն, որոնք, մեր Արեւմուտքին մէջ, սակաւաթիւ ընտրեալներու միայն վերապահուած են»:

Պէտք պիտի ըլլար ստուար հատոր մը խմբագրել գաղափար մը տալու համար հայ ժողովուրդի նոր ժամանակներու մէջ ունեցած դրական եւ զեղարուեստական արտադրութեան վրայ, Օսմանեան Կայսրութեան Հայերուն ինչպէս եւ Կովկասեան Հայերուն մօտ: Պոլսոյ ինչպէս Թիֆլիսի մէջ, որ որոշ ժամանակաշրջանի մը ընթացքին մեր ժողովուրդին մտաւորական եւ ազգային կեդրոններն եղան, ի յայտ եկան մեծարժէք դրագէտներ, — բանաստեղծ, վիպասան, նորավիպագիր եւ զրուցագիր, թատերագիր, երգիծաբան, — որոնք մերօրեայ հայերէնին երկու բարբառները բարձր կատարելութեան մը հասցուցին, մեծ ուսումնականներ, — բանասէր, լեզուաբան, պատմագէտ, — ու նշանաւոր արուեստագէտներ, — ճարտարապետ, նկարիչ, երգահան, քանդակագործ, դերասան, երաժիշտ, երգիչ: Հայ ժամանակակից մշակոյթի այդ գլխաւոր դէմքերէն մէկ քանին միայն պիտի յիշատակեմ, — բանաստեղծներ Ալիշան, Պէշիկթաշեան, Պետրոս Դուրեան, Արսէն Բազրատունի, Թերզեան, Աճէմեան, Տէմիրճիպաշեան, Յովհաննիսեան, Թումանեան, Իսահակեան, Տէրեան, Աղեքսանդր Փանոսեան Վահրամ Սվաճեան, Մըմրեան, Վահան Թէքեան, Տիրան Զրաքեան, Ատոմ Եարճանեան, Դանիէլ Վարուժան, Կոստան Զարեան, Մեծարենց, Եղիշ Դուրեան, Ահարոն Տատուրեան, Մատթէոս Զարիֆեան, Արտաշէս Յարութիւնեան, որ եղաւ նաեւ լաւ դրական քննադատ մը, Տիկին Սիպիլ, Տիկին Անայիս,

Տիկին Շուշանիկ Կուրղինեան, Վահան Մալեղեան, Վահրամ Թաթուլ, Մերուժան Պարսամեան, Վրդապաններ Աբովեան, Բաֆֆի, Ծերենց, Շիրվանդադէ, Մուրացան, Նարդոս, Ահարոնեան, Օշական, Տիկին Եսայեան, Երուխան, զրուցադիրներ եւ նորավիպադիրներ Արիւստեան, Զօհրապ, Կամսարական, Բաշալեան, Թլկատինցի, Վըրթանէս Փափաղեան, Ռուբէն Զարդարեան, Սուրէն Պարթեան, Աղեքսանդր Շաքլեան, Միքայէլ Կլերճեան, Արամ Անտոնեան, Համաստեղ, երգիծաբաններ Պարոնեան, Երուանդ Օտեան, Նշան Պէշիկթաշեան, Թատերադիրներ Սունդուկեան, Պարոնեան, Շիրվանդադէ, Լեւոն Շանթ :

Ֆրանսերէնի, ռուսերէնի եւ եւրոպական քանի մը այլ լեզուներու թարգմանութիւններ այս հեղինակներէն, ինչպէս՝ օրինակի համար՝ հայ բանաստեղծներու ռուսերէն թարգմանութեանց ծաղկաքաղը զոր ի լոյս ընծայեց Վալերի Պրիւսոֆ, իմ հրատարակած հաւաքածուներս, Chants populaires arméniens (Հայ ժողովրդական երգեր), Poèmes arméniens anciens et modernes (Հայ հին ու աղիական բանաստեղծութիւններ), Les Trouvères arméniens (Հայ աշուղներ) ու երեք հատորները La Roseaie d'Arménie ի (Վարդեմիք Հայաստանեայց), ինչպէս եւ Ֆրետերիք Մաքլէրի հրատարակած մատենաշարը Petite Bibliothèque Arménienne (Հայկական փոքր Մատենադարան), թարգմանութիւններ Զարդարեանի, Ահարոնեանի, Պարոնեանի, եւն. զործերու), եւ Բաֆֆիի Սամուէլ Վէպլին թարգմանութիւնը, ամենամեծ յաջողութիւն դտան եւ հայ գրականութեան ինքնատուութիւնը, ճոխութիւնը եւ այլազանութիւնը ապացուցին : Ատկից դատ, ուսումնականներ ինչպէս Ինճիճեան, Աւետիքեան, Զամչեան, Ալիշան, Գաթրըճեան,

Գարադաշեան, Այաթնեան, Տաշեան, Ակինեան Մխիթարեանները, ինչպէս եւ Գարեգին Յովսէփեան Արքեպիսկոպոսն ու Կոմիտաս Վարդապետը՝ էջմիածնի Միաբանութենէն, Ադոնց, Խալաթեան, Աճառեան, Լալայեան, Մ. Արեղեան, Թօրամանեան, Մանանդեան, Ֆրնտրղեան, Ա. Երեմեան, Զիթունի, Յ. Քիւրտեան, Տոքթ. Յ. Արթինեան եւ այլք, արտադրած են պատմական, բանասիրական, լեզուաբանական, ֆոլքլորագիտական մեծարժէք ուսումնասիրութիւններ :

Գալով այն արուեստագէտներուն, գիտուններուն կամ զրազէտներուն զոր հայ ցեղը տուած է մէկէ աւելի օտար երկիրներու մէջ, անոնք բազմաթիւ են եղած : Ատենով ատոնցմէ երեւան եկած են Բիւզանդական Կայսրութեան մէջ. նոր ժամանակներուն, ատոնցմէ տեսնուած են Ռուսական Կայսրութեան մէջ : Մեծ ողբերգու դերասան Ադամեանը, զոր ռուսական քննադատութիւնը Համլէթի դերին մէջ Սարվինիի ու Ռոսսիի պէս համալսարհային սքանչացման արժանացած արուեստագէտներէ բարձր հռչակած է, Տիկին Սիրանուշ դերասանուհին, Սպենդիարոֆ Երզահանը, Թամանոֆ ճարտարապետը, Այվազովսքի ծովանկարիչը, որ հռչակաւոր եղած են Ռուսիոյ մէջ, Հայեր էին : Շատ մը անձնաւորութիւններ որոնք ուշադրաւ հանդիսացած են Լեհաստանի, Ռումանիոյ, Հունգարիոյ մէջ, հայ ցեղին կը պատկանէին, ինչպէս եւ Իտալիոյ մէջ (Վիթթօրիա Աղանուր բանաստեղծուհին, Չամչեան գիտունը եւ տիեզերահռչակ դերասանուհի Տուզէն հայ ծագումով էին) : Բայց մանաւանդ Օսմանեան Կայսրութեան է որ Հայերը տուած են առաջնակարգ արուեստագէտներ, ուսումնականներ եւ արհեստաւորներ : Բոլոր այն պալատներն ու քօչկերը որոնք Վոսիորի ափունքը կը զարդարեն,

գեղեցիկ մղկիթները որոնք Փոքր Ասիոյ, Պոլսոյ եւ Էստրոնէի մէջ ամենուն սքանչացումը կը զրաւեն, կառուցուած են ձեռամբ հայ ճարտարապետներու, սկսելով համբաւաւոր Սինանէն, որ Սէլիմ եւ Մեծն Սիւլէյման Սուլթաններու գլխաւոր ճարտարապետն էր եւ թողած է բազմաթիւ հիանալի գործեր, մասնաւորապէս Էստրոնէի Սէլիմիէ եւ Պոլսոյ Սիւլէյմանիէ մղկիթները: Հայ մըն է Տիգրան Չուհաճեան, որ, իր ուսումը Իտալիոյ մէջ ստանալէ յետոյ, արեւելեան եղանակներու վրայ հիմնուելով շարադրած է առաջին թուրք օփերէքներն ու օփերա-ֆոմիֆները (Արիֆ, Քեօսէ Քեհիա, Զէմիլէ, Լէպլէպիմի Հօրհօր), որոնց լիպրէք-քօներն ալ Հայերէ խմբագրուած էին, եւ որոնք, մանաւանդ Լէպլէպիմին, ամենամեծ յաջողութիւն գտան ամբողջ Արեւելքի մէջ: Պոլսոյ Մուսէոնին առաջին տնօրէնը Հայ մըն էր, Երուսաղէ Ոսկան արձանագործը: Ահա արդէն ինչ որ կը գրէր, 1914ին, Թուրքիոյ պատերազմին մասնակցելէն երկու ամիս առաջ, Համտուլլահ Սիւպհի պէյ Պոլսոյ Թուրան օրագրին մէջ՝ «Հայերը իրենց ստորագրութիւնը դրած են հոյակապ մղկիթներու, անդուգական յախճապակիներու, երեսոսէ ամենանուրբ միմպլէրներու վրայ»: Եւ ինչպէս որ նպատած են Անատոլուի տնտեսական ապագայման, աշխատած են զայն զեղարուեստական գործարով զարգարելու: Հայ ճարտարապետութեան կեդրոններուն մէկէն, Անիէն, հայկական ոճին աղբեցութիւնը եկած է մեր երկիրը, եւ անոր դրոշմը կը տեսնենք մեր մղկիթներուն ու մեր միտրէսէներուն վրայ: Մեր օրով իսկ, ոչ միայն Վոսիտրի ավուլըքը պըճնող պալատներուն վրայ, այլ եւ մեր դամբարաններուն, մեր շիրմակոթողներուն, մեր գլխու փաթթոցներուն, մեր գրպանի կիտուածաղարդ ժամացոյցներուն վրայ,

ամէն տեղ, ամէն բանի վրայ, կը տեսնենք կնիքը անոնց արուեստագիտական տաղանդին»:

Այս ցեղն է որ Թալաաթ եւ իր ընկերները ուղեցին բնաջինջ ընել: Անլուր անգթութեան եղանակները որոնցմով անոնք դործադրել տուին իրենց եղեռնական ծրագիրը, մարդկային արժանապատուութեան դէմ ուղղուած ամենէն զզուելի անարգանքներն եղան: Անբան կոպիտ արարածներ էին որ մոլեգնօրէն կը ճգնէին մշակութային ուժ մը չքացնել: Հայ ազգաբնակչութեան զանգուածային կոտորածներէն ու տեղահանութիւններէն առաջ, դահճապետները որոշեցին Պոլսոյ եւ Փոքր Ասիոյ հայ լաւագոյն մտաւորականներն աքսորել. մեծ գրադէտներ ինչպէս Զօհրապ, Թլկատինցի, Զարդարեան, Տիրան Զրաքեան, Երուխան, հոյակապ բանաստեղծներ ինչպէս Եարճանեան, Վարուժան, հանճարեղ երաժիշտ մը ինչպէս Կոմիտաս Վարդապետ, մեծարժէք եկեղեցականներ, հմուտ ուսուցչապետներ ձերբակալուեցան եւ առանց ո եւ է դատարանի առջեւ դատուելու, միմիայն որովհետեւ ազնիւ ու մեծ Հայեր էին, տեղահանուեցան դէպ ի Միջագետքի եւ Սուրիոյ անապատները եւ մեծագոյն մասը ճամբան զզուելի չարչարանքներու ենթարկուեցան ու սպաննուեցան: Կոմիտաս Վարդապետը մին եղաւ այն սակաւաթիւներէն որո՞ք, հազմապատիկ միջամտութեանց չնորհիւ, կրցան դառնալ Պոլիս, բայց զարհուրանքները որոնց ականատես եղած էր զինքը խելագար դարձուցած էին. անբուժելի «քրոնիք զառանցանք» է մը բռնուած, ան աւելի քան տասը տարի Փարիզ Վիլիլիֆի յիմարանոցին մէջ մնալէ յետոյ, մեռաւ հոն:

Թալաաթի արտայայտած բաղձանքը չիրականացաւ: Մէկ միլիոն հինգ հարիւր հազար Հայեր կորան, բայց

հայ ժողովուրդը կենդանի մնաց, եւ այդ աննախընթաց աղէտէն յետոյ որ զինքը հարուածեց, տուաւ նոր ապացոյցներ, նոյն խել աւելի առատ եւ աւելի շողշողուն քան անցեալին մէջ, իր մշակութային կարողութեանց, թէ՛ Խորհրդային Հայաստանի եւ թէ՛ դանազան երկիրներ ապաստանած հայ դաշխականներու համայնքներուն մէջ:

Խորհրդային Հայաստանի մէջ քսանեւէինգ տարիէ ի վեր կատարուած վերականգնման ու վերաշինութեան դործը անսահման է: Ոչ միայն ազգային ճարտարարուեստ մը հոն ստեղծուած ու մեծապէս զարգացած է, երկրագործութիւնը արդիականացած է, երկրին բնական հարստութիւնները մեթոտիկ կերպով օգտագործուած են, այլ եւ կրթութիւնը տարածուած է Հայկական Հանրապետութեան ամբողջ հողամասին վրայ, ու հիմայ հոն հանդիսատես կ'ըլլանք մեր ազգային արուեստին վերածնութեան, հայ զբաղանդութեան ու գիտութեան մէկ նոր փուլին: Սպենդիարով Երաթիշտն ու Թամանով ճարտարապետը, ինչպէս ա՛յնքան ուրիշ հայ արուեստագէտներ, գիտնականներ, գրագէտներ եւ ուսուցչապետներ, որ մինչեւ այն ատեն օտար կեդրոններու մէջ կ'ապրէին ու կ'արտադրէին, եկան Երեւան հաստատուեցան, իրենց անունին վերադարձուցին հայկական ձեւը (Սպենդիարեան, Թամանեան) եւ իրենց հանձարը դրին ի սպաս հայ երաժշտութեան ու ճարտարապետութեան: Սպենդիարեան, արդէն իսկ հռչակաւոր՝ իր Խրիմի նուագաշարքով որ արեւելեան եղանակներու վրայ շարադրուած է, եւ իր Երեմ արմաւնի հոյակապ սէմֆօնիով, զրեց առաջին հայ օփէրան, հայ ժողովրդական եղանակներու վրայ հիմնուած, Ալմաստ, որուն ներկայացումը Երեւանի մէջ զեղարուեստական դէպք

մը եղաւ . նոյն ժամանակաշրջանին , ան շարադրեց նաեւ , հայկական ու կովկասեան մօթիֆներու վրայ , Երեւան-
եան Ուսումնասիրութիւններ զմայլելի շարքը : Անկից
ի վեր , չառ մը հայ երգահաններ այդ ռահվիրային օ-
րինակին հետեւեցան եւ Երեւանի ազգային Օփէրան
օժտեցին երկոտասնեակ մը բազմաձայնական դորժերով :
Թամանեան , իրեն օլեւական ունենալով Թօրամանեանը ,
չինեց շարք մը նախարարատուններ , բարձրագոյն վար-
ժարաններ , Մտաւորականներու Տուն , եւ մայրաքաղա-
քին մեծ Օփէրան , հրաշակերտ ուր հին չէնքերու ազ-
գային ոճը կը տեսնուի վերանորոգուած եւ մեր դարու
պէտքերուն ու ճաշակին պատշաճեցուած . եւ ան նաեւ
գծեց յատակադիժը ընդարձակուած Երեւանի մը , յա-
տակաւիժ որուն իրականացումը Հայաստանի կառավա-
րութիւնն ու ժողովուրդը շարունակեցին մեծ ճարտա-
րապետին մահուընէն ի վեր , ղեկավարութեանը տակ
ամբողջ խումբ մը տաղանդաւոր ճարտարապետներու ,
այնպէս որ Երեւան , որ ատենով 30,000 բնակիչ ունե-
ցող անշուք աւան մըն էր , այսօր դարձած է 250,000
բնակիչով մայրաքաղաք մը եւ կովկասի ու ամբողջ Ա-
րեւելքի ամենէն ղեղեցիկ քաղաքներէն մին :

Նշանաւոր վիպասաններ ու զրուցադիրներ , Տիկին
Զապէլ Եսայեան , Բակունց , Թովթովենց , Դերենիկ Դե-
միրջեան , Ստեփան Զօրեան , մեծ բանաստեղծներ ինչ-
պէս Թումանեան , Իսահակեան , Տէրեան , Զարենց , ո-
րոնք արդէն ծանօթ էին Խորհրդային Հայաստանի կազ-
մուէէն առաջ , իրենց Երեւան հաստատուէէն յետոյ
արտադրեցին չառ ղեղեցիկ դորժեր , ինչպէս եւ երի-
տասարդ բանաստեղծներ Յակոբ Յակոբեան , Գեղամ
Սարեան , Յովհաննէս Շիրազ (Անդրկովկասեան Հայաս-
տանի ղաւակներ) , Նորենց , Մահարի , Ալադան , Սողո-

մոն Տարօնցի, Ազատ Վշտունի (Թրքական Հայաստանի զաւակներ) : Նոյնպէս, ուսումնականներ ինչպէս Աճառեան լեզուաբանը, բանասէրներ, պատմաբաններ, քննադատներ ինչպէս Արեղեան, Մանանդեան, Մալխասեան, Աշոտ Յովհաննէսեան, Խաչատրեան, Մակինցեան, Գարեգին Լեւոնեան, Ռուբէն Թերլէմէզեան և այլք, մեծարժէք ուսումնասիրութիւններ հրատարակեցին :

Նոյն ժամանակաշրջանին — երկու համաշխարհային պատերազմներուն միջեւ, — հայ գաղութներուն ծոցին մէջ, դրաղէտներ եւ արուեստագէտներ որոնք 1914ի պատերազմէն առաջ արդէն ծանօթ էին իրենց գործերով, շարունակեցին արտադրել : Շատ մը երիտասարդ դրաղէտներ, ինչպէս Զարոյեան, Որբունի, Վահէ Հայկ, Բենիամին Նուրիկեան, եւ բանաստեղծներ, ինչպէս Նարդունի, Նիկողոս Սարաֆեան, Օրիորդ Մաննիկ Պէրպէրեան, Վահրամ Սոֆեան, Վարուժնակ, Մ. Իշխան, Սիտալ, Գրիգոր Կիւլեան, Վահէ Վահեան, Գեղամ Աթմաճեան (Քրանսական բանակին մէջ զինուոր, պատուոյ դաշտին վրայ ինկած), Մանուչեան (Փարիզի օտար «դիմադրող»ներուն պետը, Գերմանացոյ ձեռքով հրացանի բռնուած), որոնք մեր դրականութիւնը ճոխացուցին շատ զեղեցիկ գործերով :

Մշակութային ու զեղարուեստական գործունէութիւնը այդ գաղութներուն մէջ նոյն իսկ աւելի աշխոյժ, աւելի տարածուն եւ աւելի փայլուն եղաւ 1914ի պատերազմէն ի վեր . մենք ունեցանք, միմիայն Փարիզի մէջ, հինդ երգահան, Տիրան Ալեքսանեան, Վահրամ Սվաճեան, Պարթեւեան, Ալէմշահ, Պէրպէրեան, եւ Զուլիգերիոյ մէջ՝ Սթէֆան Էլմաս : Տաղանդաւոր Հայերը որ յիսուն տարիէ ի վեր օտար միջավայրերու մէջ ուշադրաւ հանդիսացած են եւ որոնց թիւը մեծապէս ա-

ճեցաւ 1915էն ի վեր, փայլուն հոյլ մը կը կազմեն: Ատոնցմէ մէկ քանին միայն պիտի յիշատակեմ, Տիկին Մարիան Տամատ, որուն վէպերը ժիւլ Լըմէթը զնահատած է, Տիգրան Երկաթ, վեհօգի զրազէտ զոր Մօռիս Պառէս անմահացուցած է իր Ճամբորդութիւն ի Սպարտա զրքին մէկ ամբողջ գլուխն անոր նուիրելով, Տօքթօր Ժ. Բ. Մարտիրոս, որ հանրածանօթ է արաբական եւ եգիպտական մշակոյթներու գլուխ-գործոցներուն իր դեղեցիկ Փրանսական պատշաճեցումներով, Միշէլ Թըրուայեա վարպետ միպասանը որ Կօնքուռեան մրցանակը շահեցաւ, փրօֆէսօր Ադոնց, Արմենակ Սադրգեան, Օրիորդ Սիւրարիի Տէր-Ներսէսեան, որոնց առաջինը հրատարակեց մազիստրական ուսումնասիրութիւններ Բիւզանդական Կայսրութեան ինչպէս եւ Հայոց Պապմութեան վրայ, երկրորդը բարձրօրէն զնահատուեցաւ Արեւելքի արուեստներուն ու մասնաւորապէս պարսկական մանրանկարչութեան վրայ իր նշանաւոր ուսումնասիրութեանց համար, եւ երրորդը, որ Միացեալ Նահանգաց մէկ բարձր Բօլէճին մէջ բիւզանդական արուեստի մասին դասախօսութիւն մ'ընելու պաշտօն ունի, բովանդակալից ուսումնասիրութիւններ հրատարակած է հայկական մանրանկարչութեան վրայ, Տիկին Արմէն Օհանեան, որ 1914ի պատերազմէն առաջ եւ այդ պատերազմի միջոցին հռչակաւոր եղաւ Փարիզի մէջ «պարսիկ պարուհի»ի իր ստեղծագործութիւններով եւ իր բանաստեղծուհիի երկերով, Տիկին Ժանին Մէյ, որ Փրանսական մրցանակ մը ստացաւ մէկուն համար իր վէպերէն, որոնք ջերմօրէն զնահատուեցան փարիզեան մամուլէն, Լէօն Կերտան, հեղինակ բարձրարժէք ուսումնասիրութեանց ու վէպերու եւ որ քանի մը տարիէ ի վեր Նիւ Եորքի Փրանսերէն մեծ պարբերականին՝ France - Amé-

riqueի՝ հիմնադիրներէն եւ զլիաւոր խմբադիրներէն մին է, փրոֆէսէօր Մենտոր Բունիաթեան, որ հրատարակեց Փրանսերէն ու ուսերէն կարեւոր գործեր քաղաքական տնտեսութեան հարցերու վրայ, Փրանսերէն լեզուով արտայայտուող հեղինակներ՝ Հրանդ Թորոսեան, որ քանի մը տարի Փարիզի մէջ հրատարակեց Մեռֆիւր տ'Օռիան տիտղոսով հանդէս մը, Տիկին Իսկուհի Մինաս, Արթիւր Ատամոֆ, Օրիորդ Աննա Թումանեանց, Տիկին Ժօրժէթ Փօլ (ծնեալ Աղաջանեան), Մերուժան Պարսամեան բանաստեղծը, որ Փարիզի մէջ հրատարակեց զրական հանդէս մը Փրանսերէն լեզուով, Արսէն Երկաթ, Արմէն Տօրեան, Քրիսթիան Տէտէեան, Օրիորդ Կենճ, Շարլ Տէտէեան, Ժան Մինասեան, Ասթուր Նաւարեան, զիտուններ՝ Մանուէլեան, հիւսուածարան-մանրէաբան, Սլաճեան, քիմիադէտ, Տէրվիշեան, բնախօս, Էրեքն ալ Փասթէօրեան Հաստատութեան կապուած, Ա. Չաքըրեան, քիմիադէտ (Սորպոն), փրոֆէսէօր Աղաջանեան եւ տօքթօր Բօլօլեան, որոնք հոգեկան հիւանդութեանց կամ ջղային խանդարմանց վերայ աշխատութիւններ հեղինակած են, Լէօն Բեփրինոֆ, որ առնուով Փեթրոկրատի Ակադեմիային ուսուցչապետներէն մին եղած է, յետոյ Ֆրանսայի Գիտական Հետազօտութեանց Աղգային Կեդրոնին մէջ հետազօտութեանց վարիչ է եղած, 1920էն 1925 Փասթէօրեան Հաստատութեան մէջ աշխատած է եւ անկից ի վեր Փիէռ Բիւռի փողոցի Բնադիտա-Քիմիաբանական Կենսաբանութեան Էնսթիթիւիին մէջ կ'աշխատի, Ժօրժ Փիթօէֆ, որ եղաւ հիմնադիրն ու տնօրէնը այն թատրոններուն որ իր անունը կրեցին, Յակոբ Գիւրջեան՝ մեծ արձանագործը, Չաքարեան՝ նաքիւռ մոռքի (անշունչ իրերու) վարպետ նկարիչը, Էսկար Շահին՝ մեծանուն նկարիչ-փորագրի-

չը, Աղամեան, Քէպպապէան, Մախօխեան, Շապանեան, Ալիսաղեան, Տիկին Բաբայեան-Կարրոնէլ, Գառզու, Սու-
թաֆեան, Գալաֆեան, Պաքալեան, Շահնազար նկա-
րիչները, փափկաճաշակ ափուաֆօրթիսք (փորագրիչ)
Տիգրան Փօլատ, Նաֆիլեան, Գանձեան, Թահթաճեան,
Կելվրէկեան, Յակոբեան ճարտարապետները, Մաքսուտ-
եան, Շահխաթունի, Պակրադիտ դերասանները, Շահ-
մուրատեան երգիչը, Օր. Թորոսեան, Օր. Պիւլպիւլեան,
Օր. Առաքելեան, Տիկ. Արզուլթեան, Օր. Իզգալացեան,
Օր. Թելեան երգչուհիները, Օր. Ռեփին Օհաննէսեան,
դեռատի պարուհին, որ Փարիզի Բոնսէրվաթուարի քըն-
նութեանց մէջ երկրորդ մրցանակն ստացաւ վերջերս,
Օր. Մարգարիտ Բաբայեան, երգչուհի եւ երգի ուսուց-
չուհի, Բաֆֆի Պետրոսեան, Օր. Զառափեան, Սերժ
Սարգիսոֆ դաշնակահարները, Տիրան Ալեքսանեան
բամբջութակահարը, Աղազարեան եւ Օր. Լիտի Տէմիր-
ճեան ջութակահարները, Վիեննայի Ասլան ողբերգու
դերասանը, Ամերիկայի մէջ՝ Հոլիվուտի աշխարհահռո-
չակ բեմադիր Ռուբէն Մամուլեան, նկարիչներ Փուշ-
ման եւ Խաչատուրեան, վիպողներ Ուրիլեւմ Սարոյեան
եւ Լէոն Սիւրմէլեան, Լոնտոնի մէջ՝ Օրիորդ Զապէլ
Պօյաճեան արժէքաւոր դրադէտն ու նկարիչը, Մայքըլ
Արլէն (Տիգրան Գույումճեան) վիպասանը:

Եւ պէտք է յիշատակել նաեւ թէ համաշխարհային
երկրորդ պատերազմի ընթացքին հայ ժողովուրդը
Միացեալ Ազգերուն բերաւ ա'լ աւելի կարեւոր դործակ-
ցութիւն մը քան 1914ի պատերազմին ատեն. 300,000
զինուորներ եւ վաթսունի չափ զօրավարներ՝ խորհրդա-
յին բանակին մէջ, քանի մը տասնեակ հազար զինուոր-
ներ Փրանսական եւ ամերիկեան բանակներուն մէջ, մեծ

թիւով Հայեր՝ գերման դրաման չըջանին՝ Թրանսական Դիմադրութեան Շարժման մէջ:

Այսօր, նոր յաղթանակէն յետոյ զոր Դաշնակիցները տարին գերման բռնապետութեան վրայ եւ որ աւելի չքեղ ու ջախջախիչ եղաւ քան առաջինը, հայկական հարցը անգամ մը եւս դրուած է ղեկավարներուն առջեւ ազատասէր ազգերուն որոնք միացան հիթլէրեան Գերմանիային դէմ կռուելու համար: Անիկա դրուած է ոչ թէ «քանի մը արկածախնդիրներու», «անձնական շահերէ մղուած քանի մը կաշառուած քաղաքական դործիչներու» ձեռքով, ինչպէս կ'ըսեն թուրք հրապարակագիրներ Անգարայի թերթերուն մէջ, այլ ձեռամբ բոլոր Հայերուն որ կը գտնուին Խորհրդային Հայաստանին մէջ, ամբողջ Կովկասի եւ ամբողջ Ռուսիոյ մէջ, սկսելով Ամեն. Հայոց Կաթողիկոս և Մ. Պատրիարք Նորին Սրբութիւն Դէորդ Զ. Էն, որ վերջերս ընտրուեցաւ էջմիածին գումարուած եկեղեցակ.—ազգային ժողովէն. ան դրուած է մանաւանդ ձեռամբ այն հարիւր հազարաւոր Հայերուն որոնք Եւրոպայի եւ Ամերիկայի գանադան երկիրներուն մէջ ապաստանած են: Միակ Հայերը որ ունենէ մասնակցութիւն չունին այս իրարանցումին, անոնք են որ Պոլսոյ եւ Փոքր Ասիոյ քանի մը քաղաքներուն մէջ կը գտնուին: Անգարայի հրապարակագիրները կը սխալին դարձեալ գրելով թէ «Ամերիկայի հայ դործիչները իրաւունք չունին թրքական Հայաստանի հողերուն մէկ մասին ազատագրումը պահանջելու՝ ներկայիս Թուրքիոյ մէջ գտնուող Հայերը հոն փոխադրելու համար»: Ներդադրի այդ բաղձանքը արտայայտուած է միմիայն Ամերիկայի, ու Եւրոպայի մէջ գտնուող Հայերուն և նոյն

խակ Եղիստոս, Սուրիա հաստատուած Հայոց մէկ մասին կողմէ, ինչպէս եւ մեր այն հայրենակիցներուն կողմէ որ կը բնակին Հայկական Հանրապետութեան մէջ որուն հողամասը շատ անձուկ է նոյն իսկ այն ազգաբնակիցներէն համար որ հոն կուտակուած է: 1914ի պատերազմէն ի վեր, մէկ միլիոն հինգ հարիւր հազար Հայկայ շատ մը օտար երկիրներու մէջ ցրուած, եւ մէկ միլիոնէն աւելի՝ Կովկասի մէջ, Խորհրդային Հայաստանէն դուրս, Վրաստանի եւ Ադրպէյճանի, ինչպէս եւ Ռուսիոյ զանազան մասերուն մէջ: Այդ Հայերէն շատերը այսօր անձկութեամբ կը սպասեն այն որոշման զոր Միացեալ Ազգերը պիտի տան Թրքական Հայաստանի գէթ քանի մը շրջաններուն ազատագրումին եւ Անդըրկովկասեան Հայաստանի Հանրապետութեան հողամասին կցումին նկատմամբ: Ինչ որ պանդուխտներու այդ ահադին զանգուածը կը պահանջէ, օտար հողերու աշխարհակալումը չէ, հայ ժողովուրդին վերագործուիլն է մէկ մասին այն հողերուն որոնք Պատմութեան սկզբնական շրջանէն ի վեր խորապէս հայկական եղած են, զոր Դաշնակիցները 1914ի պատերազմին տեսն խոստացան թուրք լուծէն ազատագրել եւ զոր Նախագահ Ուիլսոն, Սէվրի Դաշնագրէն յետոյ զոր ստորագրեցին Դաշնակից ազգերու եւ նոյն իսկ Թուրքիոյ ներկայացուցիչները, Դաշնակից ղեկավարներուն ու նոյն իսկ թուրք պատուիրակներուն խնդրանքով՝ սահմանադրեց Հայ Պետութեան կցուելու համար:

Թուրք ժողովուրդին բռնած դիրքը՝ այն քստմնելի եղեռնէն ի վեր զոր գործեցին Թալաթ ու իր բնկերները, իրապէս ողբալի է: Այն ժամանակաշրջանին ուր այդ անլուր ոճիրը տեղի կ'ունենար, Թուրքերուն մէջ

դտնուեցան բարի մարդիկ որ ցած ձայնով բողոքեցին, որ ջանացին վտանդի մէջ դտնուող քանի մը Հայ ազատել: Բազմաթիւ չեն եղած ատոնք, բայց դոյութիւն ունեցած են, ու չենք կրնար անոնց մեր մեծարանքի հարկը չմատուցանել: Բայց Լօղանի դաշնադրէս ի վեր, — զոր Ֆրանսայի ազնիւ ներկայացուցիչը, Պաուլ Դեսսալանը, մերժեց ստորագրել, նախընտրելով հրաժարիլ որպէս զի իր տեղը աւելի ճատուկ զիւսանադէտ մը դնեն, — այդ ամօթալի դաշնադրէն ի վեր, ուր Դաշնակից կառավարութեանց յանձնառութիւնները ոտնակոխ եղան, ուր յազթական Դաշնակիցները նուաստացան Թուրքին առջեւ որպէս թէ յազթականը ան բլլար, այն դաշնադրէն ի վեր որ եւ ոչ իսկ կը յիշատակէ Հայկական հարցը, Թուրք կառավարութիւնները որ իրարու յաջորդեցին, եւ ոչ իսկ մարդկային որոշում մը տուած են այն հարիւր հազարաւոր Թրքահայերու մասին որոնք օտար երկիրներ ապաստանած են. ասոնցմէ ո եւ է մէկը, նոյն իսկ երբ Թուրք կառավարութենէն կը խնդրէր իր ծննդավայրը դառնալու արտօնութիւնը, զայն չկրցաւ ստանալ: Նոյն իսկ մէկ փոքր մասը Հայոց անհատական եւ ազգային գոյքերուն՝ զոր Թուրք կառավարութիւնը զբաւեց՝ չվերադարձուեցաւ այդ ազգտեալներուն: Մէկը չդտնուեցաւ Թուրքերուն մէջ, ոչ իսկ բանաստեղծ մը, ոչ իսկ սիրտ ունեցող կին մը, որ հրապարակաւ պախարակէր Թալաթի խումբին կատարած եղեռնական արարքները: Այդ հրէշը Պերլինի մէկ փողոցին մէջ դետինր փոռուեցաւ հայ վրէժխնդրի մը ձեռքով, որը մը որուն ամբողջ ընտանիքը կոտորուած էր եւ որուն համար ամերիկացի բարեպաշտ տիկին մը Նիւ Եորքի մէկ օրաթերթին մէջ զրեց թէ անիկա մարդ մը չէր, այլ

երկնքի մէկ հրեշտակը զոր Տէրը մարդու ծպտումով աշխարհ զրկած էր այդ ահեկի ոճրագործը պատժելու համար։ Ոչ միայն ո եւ է թուրք 1915-22ի շրջանին զործուած ոճիրին հանդէպ իր ժողովուրդին կողմէ այսպանարար արտայայտութիւն մը չունեցաւ, այլ թուրքերը վերջերս մեծ պատիւներով Պոլիս փոխադրեցին թալաաթի աճիւնները, որպէս թէ մարդկութիւնը անպատուող այդ արարածը մեծ հայրենասէր մը ըլլար։ Առիթը անգամ մը եւս թուրք ժողովուրդին կը ներկայանայ դարմանելու դէթ մասամբ՝ այն վատ ու զաղրելի ոճիրը որ զործուեցաւ 1914ի պատերազմին ատեն եւ անոր վաղորդայնին։ Կը մաղթենք որ ան ինքնաբերաբար ընդ առաջ երթայ այդ դարմանումի դործին, որպէս զի լուրջ ու պարկեշտ մերձեցում մը տեղի ունենայ, ամբողջ Արեւելքի բարիքին համար, այդ երկու հինաւուրց դրացի ժողովուրդներուն միջեւ։ Բայց եթէ թուրքերը անգամ մը եւս յամառին ինքզինքնին անկարող ցոյց տալ մարդկայնութեան ո եւ է ժեսթի, կը յուսանք որ Լենինի եւ Սթալինի Խորհրդային Միութիւնը, Ուիւսընի, Ռուզվելթի եւ Թրումքնի Ամերիկան, Քլէմանսոյի, Անաթոլ Ֆրանսի, Ժոռէսի եւ զօրավար տը Կօլի Ֆրանսան, Կլատտթընի, Պրայսի եւ Էթլիի Անգլիան պիտի ընեն ինչ որ հարկաւոր է մարդկութեան պատիւը փրկելու համար։

Փարիզ, 8 Դեկտեմբեր 1945

ՆԱՄԱԿՆԵՐ
ՄԷԿ ՔԱՆԻ ԴԱՇՆԱԿԻՑ ՄԵԾԱՆՈՒՆ
ԱՆՁՆԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆՑ
Ի ՆՊԱՍՏ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՏԻՆ

(1917)

✱

ՆԱՄԱԿ Պ. ԺԱՆ ԿՈՒԻ

Քաղաքական գործերու եմքատնօրէն
Արտաքին Գործոց Նախարարութեան մէջ

(Յանուն Պ. Ժօրժ Բլէմանսոյի եւ անոր հրամանով,
Պ. Ժան Կու հետեւեալ նամակն ուղղած է Հայ Մտաւո-
րական Միութեան նախագահ Պ. Ա. Զօպանեանին, ի
պատասխան նամակի մը զոր այս վերջինը ղրկած էր
Պ. Վարչապետին՝ Քրանսական ճակտին վրայ տարուած
չողչողուն յաղթանակները ողջունելու համար) :

Պարոն Նախագահ,

Պ. Վարչապետը, Պատերազմական Նախարար, խո-
րապէս զգածուեցաւ այն նամակէն զոր հաճած էիք ի-
րեն ուղղել Պրանսայի ճակտին վրայ տարուած յաղթա-
նակներուն առթիւ :

Պատիւ ունիմ իր ամենաջերմ շնորհակալութիւննե-
րը յայտնելու :

Հայ ազգաբնակութիւնները կրնան վստահ ըլլալ թէ
Հանրապետութեան Կառավարութիւնը ուրախ պիտի ըլ-
լայ անոնց վերապահելու իր բոլոր աջակցութիւնը ար-
դիւելու համար վերանորոգումը այն կոտորածներուն ու-
րոնց զոհ եղան եւ անոնց թոյլ տալու համար որ Օս-
մանեան լուծէն վերջնականապէս ազատին :

Ի դիմաց նախարարին
եւ անոր հրամանով

ԺԱՆ ԿՈՒ

ԽՈՐՀՐԴԱՆՇԱՆ ՄԸ

Դաշնակիցները կը կռուին որպէսզի իւրաքանչիւր ազգ ինքզինքը կառավարելու իրաւունքն ստանայ:

Ալլահա-Լօռէնի վերադարձը իր նախընտրած հայրենիքին՝ Արեւմուտքի մէջ ուժին վրայ իրաւունքի յաղթանակին խորհրդանշանը պիտի ըլլայ:

Պէտք է որ Արեւելքի մէջ, Հայ ազգը խալլսի Թուրքերու բռնութենէն, Քիւրտերու վայրենութենէն: Ոչ մէկ ազգ կրած է այդքան անզուլթ մարտիրոսութիւն մը: Ինքնավար Հայաստան մը իրաւունքի յաղթանակին ամենէն յստակ խորհրդանշանն է ուրեմն:

ԱՆԹՈՒԱՆ ՄԷՅՅԷ

Ուսուցչապետ Քօլէժ տը Գրանսի

Փարիզ, 7 Դեկտ. 1917

ՆԱՄԱԿ

ՄՕՆՍԷՆԵԻՕՌԻ ԹՈՒՇԵՒ

Աստուած Հայաստանին շնորհեց մէկէ աւելի ան-
դուգական նուէրներ. ան է որ կը պահպանէ հնազոյն
Սրբաւայրը զոր մարդկութիւնը իր անունովը կը ճանչ-
նայ. իր գետերը իրենց ջուրերուն վրայ հնազոյն դա-
րերու պատմութիւնը կը պտըտցնեն. իր ժողովուրդը
մեր աշխարհին պատիւ կը բերէ իր ապրիլ ուղեւոր յա-
մառութեամբ. երկար ու անողորմ մարտիրոսութեան
մը նուիրական ծիրանին կը պատէ զինքը: Իր բանագ-
տեղծները անոր ճակտին վրայ կը դնեն արմաւենիի պը-
սակ մը. ամօթ մը եւ դժբախտութիւն մը պիտի ըլլար
եթէ զիւանապէտները որոնք աշխարհիս քարտէսը պիտի
ձեւափոխեն՝ արիւնահոս փոթորիկէն յետոյ, մոռնային
թէ այդ փոքրիկ ու սիրելի երկիրը հազար անգամ զնեց
իւ ինքնավարութիւնը եւ արժանի հանգիստացաւ անոր:

ՄՕՆՍ. ԹՈՒՇԵ
Եպիսկոպոս Օռլեանի

Օռլեան, 20 Դեկտ. 1917

ՆԱՄԱԿ

ԴԵՐԱԿՈՄՍ ՃԵՅՄՍ ՊՐԱՅՍԻ

Բովանդակ աշխարհը անցնելու վրայ է ահաւոր տաղնապի մը մէջէն՝ որպիսին ան ցարդ չէր տեսած։ Տառապանքն է որ կը տիրէ ամենուրեք, եւ ամենուրեք անձկութիւնը։ Բայց ոչ մէկ ժողովուրդ հայ ժողովուրդէն աւելի, նոյն իսկ անոր չափ, տառապած է, ու ոչ մէկ ժողովուրդի մէջ ապագայի համար անձկութիւնը կընայ աւելի մեծ ըլլալ։ Եւ սակայն հիմքեր կան յոյսի։ Դաշնակից Տէրութիւնները, որ արդարութեան ու մարդկայնութեան դատին համար կը կոռւին, յայտարարեցին որ իրենց քաղաքականութեան մաս կը կադմէր այն տեսութիւնը թէ անդութ եւ զիշատիչ Թուրքին լուծին տալ պէտք է որ նորէն ղրուին Մերձաւոր Արեւելքի քրիստոնեայ ցեղերը։ Կարեւորագոյն պարտականութիւններէն մին զոր ունին այդ քրիստոնեայ ցեղերուն առաջնորդները այժմ, այն է որ անոնք պէտք է օգնեն իրարու եւ իրենց համաձայնութիւնն ու զործակցութիւնը պահպանեն թուրք եւ գերման հասարակաց թշնամիին դէմ։ Հայութեան անզլիացի բարեկամները ուրախ եղան իմանալով որ այդպիսի համաձայնութիւն մը եւ զործակցութիւն մը կը տիրեն Հայերուն ու Վրացիներուն միջեւ Կովկասեան շրջաններուն մէջ, եւ սրտանց կը յուսան որ այդ համաձայնութիւնը պիտի շարունակուի։ Լիակատար կարելիութիւն կայ իրականացնելու համար ազգային ցանկութիւններն այդ երկրին հինաւուրց ժողովուրդներուն որոնք կը ցանկան իբրեւ ազգ վերահաստատուիլ ազգային լիալիր դոյալիճակով մը, զոր վերստին ձեռք ձգելու յոյսին դարերով կառչած մնացած էին։

Անշուշտ Հայերը շատ աւելի երկար ատեն տառապած են քան Վրացիները եւ իրենց կացութիւնը շատ աւելի դժնդակ է, վասն զի երբ այս պատերազմի վախճանին հայկ. հողերը վերջնապէս ազատազրուած ըլլան թուրք լուծէն, պիտի երեւան դայ որ այդ երկիրներէն շատերը աւերուած են եւ այդ ճարտարարուեստ ազդարնակչութեան մէկ մեծ մասը բնաջնջուած է 1915ի կոտորածներու միջոցին: Բայց այնպէս է հայ ցեղին վերանորոգման ուժը, այնքան մեծ են իր մտացիութիւնն ու ճիգի կարողութիւնը երկրագործութեան ու ճարտարաշինութեան սահմաններուն մէջ, որ կրնանք ապահով ըլլալ թէ երբ կարգը վերահաստատուի, ան պիտի առակ ըլլայ բարօրութիւնը վերահաստատելու այդ երկիրներուն մէջ որ ատենով քաղաքակրթութեան որորանը հանդիսացած են եւ որ կրնան հիմայ, լաւագոյն պայմաններու մէջ, դառնալ նորէն լուսամիտ ու յառաջդիմասէր ժողովուրդի մը տունը:

Ազատութեան Բրիտանական Բարեկամներու սրտապին համակրութիւնը միշտ պիտի ըլլայ ձեր ու Հայաստանի ձեր հայրենակիցներուն ճիգերուն հետ:

Լոնտոն, 27 Դեկտ. 1917

ՊՐԱՅՍ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԻ՝ ՀԱՅԵՐՈՒՆ

Թող անձկութեան մէջ գտնուող Հայերը սիրտ առնեն : Դաշնակից Ազգերու բազումներն արդէն կը ծանրանան անոնց պատմական կեդեքիչներուն վրայ :

Պաշտատի անկումին հետեւեցաւ զբաւումը Սուրիոյ, ուր Հրէաներու Սրբալիպրերը երկար տեսնէ ի վեր արիւնոուշա թուրքը կը պղծէ : Շատ չանցած՝ Եւրոսաղէմը Անգլիացւոց ձեռքը պիտի իյնայ, եւ երբայցի ցեղը, ա՛յնքան երկնոց տեսնէ ի վեր իր Սիրոնէն հեռու աքսորուած, պիտի տեսնէ այն օրերը ուր իր հինաւուրց ժառանգութիւնը նորէն իր ձեռքը պիտի իյնայ : Բայց ի՞նչքան սերունդներու տառապանքէ յետոյ, ինչքա՛ն անձկութեան ու յուսախարութեան դարերէ յետոյ :

Թող ասիկա այսօր բարեգուշակ նշան մը ըլլայ աղետահար Հայաստանին համար : Թուրքին հարստահարիչ տիրապետութեան օրերը համրուած են : Դաշնակիցներու յաղթանակը, որ Ամերիկացւոց դաշուստովը ապահով է դարձած, պիտի երեւցնէ Հայաստանին, ինչպէս եւ Պաղեստինին, ծագումը Ազգային Ազատութեան օրուան մը եւ սկզբնաւորութիւնը ցեղային խաղաղ դարգացման դարաշրջանի մը :

Ամերիկեան Ժողովուրդին համակրութիւնները Հա-

յերուն հետ են, եւ Հայաստանի փրկութիւնը արձանա-
դրուած է այն ուխտին մէջ որով իմ հայրենակիցներս
որոշեցին այս պատերազմին մասնակցել: Խաղաղութիւն
չի կրնար կնքուիլ մինչեւ որ այդ ուխտը կատարուած
չլլայ:

Ճ. ՄԱՐԲ ՊՈԼՏՈՒԻՆ

Թղթակից Ֆրանսական Կանադին
Ուսուցչապետ Փրինսքընի Քոլէճին

Փարիզ, 6 Դեկտ. 1917

9(47.925)

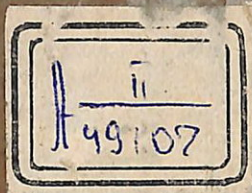
Q-72

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220049107

11
49107